

Lietuvių ir lenkų pasipriešinimo judėjimai 1942–1945 m.: sąsajos ir skirtumai

Naujausiųjų laikų Lietuvos ir Lenkijos istorijoje galima rasti daugiau panašumų negu skirtumų. Vienoda abiejų šalių geopolitinė padėtis, tie patys agresyvūs kaimynai ir panašūs dviejų pasaulinių karų suluošinti likimai. Kita vertus, Lietuvos ir Lenkijos dydis, karinė galia ir tarptautinė padėtis buvo skirtinga. Turėdamos palankias geopolitines sąlygas tapti sąjungininkėmis Lietuva ir Lenkija tapo varžovėmis ir priešininkėmis.

Lietuvių ir lenkų konfliktas turėjo galias istorines šaknis. Įtampa tarp dviejų tautų atsirado XIX a. pabaigoje, kai lietuvių tautinis judėjimas iškėlė nepriklausomos Lietuvos valstybės idėją ir atmetė unijinės Lenkijos ir Lietuvos valstybės idėją. Lenkų tautinio judėjimo vadovai būsimą Lenkijos valstybę įsivaizdavo daugmaž apimančią tokią teritoriją, kuri buvo iki trečiojo Lenkijos ir Lietuvos (Respublikos) padalijimo. Aštrėjantys lietuvių ir lenkų santykiai 1919–1921 m. peraugo į karo veiksmus. Lenkijai užgrobęs Vilnių, Lietuvos ir Lenkijos santykiai galutinai pašlijo, jų padariniai buvo juntami ir Antrojo pasaulinio karo metais. Nacių okupacijos metais lietuvių ir lenkų priešiškus beveik prilygo 1919–1921 m. karui ir reiškėsi įvairiausiomis formomis: pradedant buitinais konfliktais ir baigiant atvira kova. Svarbiausia lietuvių ir lenkų konflikto priežastimi liko Vilniaus valstybinės ir administracinės priklausomybės klausimas. Vokiečių okupacijos metu (1941–1944 m.) Vilniaus kraštas priklausė Lietuvos generolinei sričiai. Šalia okupacinių vokiečių valdžios įstaigų veikė ir lietuviška administra-

cija – apskričių ir valsčių savivaldybės. Lietuvai 1939 m. atgavus Vilnių, Rytų Lietuvoje pamažu gausėjo lietuvių valdininkų, mokytojų, policininkų, kunigų ir kt. profesijų žmonių. Nors nacių okupacijos metais nei lietuviai, nei lenkai nebuvo tikraisiais Vilniaus žemės šeimininkais, tačiau vyko užmaskuota, o kartais ir atvira kova dėl įtakos Vilniaus krašte. Lenkų nepasitenkinimą kėlė tai, kad lietuviai įsitvirtino vietos valdžios organuose. Lenkai taip pat stengėsi užimti geresnes vietas valdžios, karinėse ir pramonės įstaigose, kad galėtų veiksmingiau ginti asmeninius ir tautinius interesus. Abi pusės Vilniaus kraštą laikė savo tėvyne ir savo valstybės dalimi: lietuviai – Lietuva, lenkai – Lenkija.

Nors tarpvalstybinis Lietuvos ir Lenkijos konfliktas nacių okupacijos metu buvo neįmanomas, tačiau tarpukario laikotarpiu suvešėjęs tarpusavio priešiškus neišblėso ir karo metais. Konfrontacijos nepavyko išvengti ir abiejų tautų pasipriešinimo judėjimams. Vis dėlto ne kartą mėginta derybomis spręsti kylančius konfliktus ir mažinti tarpusavio antagonizmą.

Lenkų pasipriešinimo judėjimas prasižėjo ir konsolidavosi jau 1939 m. rudenį, Vokietijai ir Sovietų Sąjungai okupavus Lenkiją. Lenkų rezistencija turėjo tvirtą politinį ir diplomatinį užnugarį. Vakarų Europos valstybės pripažino Lenkijos emigracinę vyriausybę ir teikė jai politinę, diplomatinę, finansinę ir karinę pagalbą. Antihitlerinės koalicijos valstybės pripažino Lenkijos valstybingumą, vyriausybę ir laikė ją visateise sąjungininke. Lietuvos padėtis šiuo atžvilgiu

buvo kur kas blogesnė. Sovietams 1940 m. okupavus Lietuvą, pastaroji nesugebėjo emigracijoje suformuoti vyriausybės, kariaujančios didžiosios valstybės nekėlė sau tikslo atkurti Lietuvos nepriklausomybę, o Sovietų Sąjunga ir Vokietija siekė Lietuvos okupacijos ir aneksijos. Lenkų pasipriešinimo judėjimo pranašumas buvo ir tai, kad jam palyginti greitai pavyko konsoliduotis ir centralizuotis. Jau 1939 m. rudenį buvo suformuota centrinė karinė vadovybė. Kelios dešimtys Lietuvoje susikūrusių pagrindžio organizacijų ir grupių 1940 m. pradžioje buvo pavaldžios vienai vadovybei – Ginkluotos kovos sąjungos (vėliau Armijos krajos) Vilniaus apygardos komendantūrai. Pastaroji palaikė gana glaudžius ryšius su Varšuvoje esančia šios organizacijos Vyriausiąja komendantūra. Lietuvių diplomatai ir pabėgėliai 1940 m. lapkričio 17 d. Berlyne įsteigė Lietuvių aktyvistų frontą (LAF'ą), tačiau reali jo įtaka Lietuvoje nebuvo didelė. Lietuvių pasipriešinimas sovietų okupacijai iki pat SSRS–Vokietijos karo pradžios vyko gaivališkai ir spontaniškai. Naciams 1941 m. rudenį sustabdžius LAF'o veiklą, centrinė politinė lietuvių rezistencijos vadovybė buvo sudaryta tik 1943 m. lapkričio mėnesį, susikūrus Vyriausiajam Lietuvos išlaisvinimo komitetui (VLIK'ui). Taigi lenkų pasipriešinimo judėjimas Antrojo pasaulinio karo metais buvo geriau organizuotas ir koordinuotas. Kita vertus, lietuvių rezistencijos „jaunumas“ ir gaivališkumas turėjo pranašumų. Lietuvių pagrindis mažiau nukentėjo nuo sovietų represijų ir SSRS–Vokietijos karo pradžioje peraugo į sukilimą. Lietuvių partizanai Vilniuje užpuldinėjo besitraukiančius raudonarmiečius, ėmė į savo rankas valdžios įstaigas ir kitus objektus, papuošė miestą lietuviškomis trispalvėmis. Vilniaus lenkų pagrindis buvo smarkiai nukentėjęs nuo NKVD–NKGB represijų ir karo pradžioje aktyviau neveikė. Aktyvią ginkluotą kovą lenkų pagrindis pradėjo tik nuo

1943 m. vidurio, kai susikūrė pirmieji Armijos krajos partizanų būriai.

Nors lietuvių ir lenkų rezistencijos priešai buvo tie patys (nacių Vokietija ir bolševikinė Sovietų Sąjunga), tačiau lietuviai ir lenkai netapo sąjungininkais. Siekti susitarimo daugiausia trukdė Vilniaus valstybinės priklausomybės klausimas. Lenkijos emigracinė vyriausybė Londone bei lenkų rezistencija Vilniaus kraštą laikė sudedamąja Lenkijos valstybės dalimi ir nebuvo linkusi savo noru atsisakyti tokios pozicijos. Lietuvių rezistencija Vilnių laikė amžinąja Lietuvos sostine ir siekė, kad būtų atkurta nepriklausoma Lietuvos valstybė su Vilniaus kraštu. Abiejų pagrindžių pozicijos Vilniaus klausimu buvo diametraliai priešingos ir nenuolaidžios. Dėl Vilniaus problemos nesėkmingai baigėsi kelis kartus vykusios lietuvių ir lenkų rezistentų derybos Vilniuje 1942–1944 m. Vilniaus priklausomybės klausimu dažnai įsiplieskdavo karštos diskusijos slaptoje lietuvių ir lenkų spaudoje. Lietuvių ir lenkų pasipriešinimo sąjūdžius taip pat atitolino tarpusavio nepasitikėjimas ir skirtingos ateities vizijos. Lenkijos pagrindis svajojo apie Vidurio ir Rytų Europos valstybių konfederaciją, kurioje Lenkija vaidintų lemiamą vaidmenį. Lietuvių rezistencija tai vertino kaip hegemonines lenkų pretenzijas ir savo nepriklausomos valstybės ateitį daugiau siejo su Skandinavijos valstybėmis. Rengdamiesi deryboms su lietuvių rezistentais lenkai labiau pasitikėjo spaudimo ir bauginimo argumentais negu lygiateisiškumo principu. Lenkijos vyriausybės įgaliojimo kraštui 1942 m. rugsėjo mėnesio apžvalgoje buvo aptarta derybų su lietuviais taktika. Joje teigiama, jog su lietuviais lengviau būtų susitarti, jei lietuvius pavyktų įtikinti neišvengiamu Vokietijos pralaimėjimu, gresiančia sovietų invazija, silpna Lietuvos pozicija anglosaksų opinijoje ir išaugiančia Lenkijos įtaka Rytų Europoje. Esą lietuviai labiau paiso bauginimų negu įtikinėjimų¹.

Lenkų pagrindis lietuvių antinacinę rezistenciją traktavo ne kaip savaiminį natūralų judėjimą, bet kaip konjunktūrinį reiškinių siekiant išteisinti ligtolinę provokišką lietuvių politiką anglosaksų akyse. Esą lietuviai visuomet eina su tais, kurie tuo momentu yra stipresni².

Lietuvių pagrindis irgi įtariai vertino lenkų pasipriešinimo sąjūdį. Lietuvių pagrindžio spaudoje vyravo įsitikinimas, jog su lenkais nepavyks surasti *modus vivendi* ir, baigiantis nacių okupacijai, reikės atkakliai kovoti dėl Vilniaus. Su nepasitikėjimu buvo žiūrima į Lenkijoje labai populiarią Vidurio ir Rytų Europos valstybių federacijos idėją. Lenkijos emigracinės vyriausybės pastangos kurti Vidurio Europos valstybių bloką buvo prilyginamos imperialistinei politikai, kuria Lenkija siekianti įsigalėti erdvėje tarp Baltijos ir Juodosios jūrų pažeisdamą mažesnių regiono valstybių interesus.

Vyraujant tokioms nuostatoms sunku buvo tikėti, kad lietuvių ir lenkų rezistencijos atstovų derybos bus sėkmingos.

Tarpusavio santykius dar labiau komplikavo skirtinga pažiūra į savo priešus, kovos taktika, okupacinės valdžios skatinama tarpusavio neapykanta, lietuvių savisaugos dalinių ir saugumo policijos naudojimas baudžiamosioms akcijoms prieš Rytų Lietuvos lenkus, antilietuviška teroristinė kai kurių Armijos krajos partizanų būrių veikla.

Abiejų rezistencijų taktika ir kovos nuostatos buvo gana skirtingos. Lietuvių rezistencija svarbiausiu priešu laikė bolševikinę Sovietų Sąjungą, o nacistinę Vokietiją – tik antraeilį priešu. Lenkų pagrindis nacių Vokietiją laikė svarbiausiu priešu, o dėl Sovietų Sąjungos nebuvo tvirtos pozicijos: vieni ją laikė priešu, kiti – savo sąjungininkų (anglosaksų) sąjungininke. Lietuvių rezistencija rengėsi ginklu kovoti su bolševizmu, o vokiečių okupacijos atžvilgiu laikėsi neginkluotos kovos taktikos. Kovos taktikos skirtumus nulėmė reali istorinė situacija. Lie-

tuvių tauta per vienerius sovietų okupacijos metus nukentėjo smarkiau negu per kelerius nacių okupacijos metus. Nacizmas lietuvių akyse buvo mažesnis blogis negu bolševizmas. Lietuvių rezistencijos vadų požiūriu, per nacių ir bolševikų grumtynes nebuvo reikalo ginklu kovoti su naciais ir tuo būdu padėti sovietams pasiekti pergalę. 1943 m. pradžioje ėmė aiškėti, jog Raudonoji armija įveiks *vermachtą* ir Baltijos šalims vėl iškils grėsmė būti prijungtoms prie Sovietų Sąjungos. Tai būtų reiškę naują tautos naikinimo etapą. Lietuvių rezistencijos vadovybė suprato, jog ginkluotas partizaninis pasipriešinimas naciams gali išprovokuoti masines nacių represijas ir sukelti pavojų tautos egzistencijai. Mažai tautai ypač svarbu taupyti savo jėgas ir sulaukti karo pabaigos su kuo mažesniais nuostoliais.

Tuo tarpu lenkų rezistencijos požiūris į Sovietų Sąjungą buvo daug palankesnis negu į Vokietiją. Sovietų Sąjunga oficialiai pripažino lenkų tautos teisę į savo valstybės atkūrimą (1941 m. liepos 30 d. Maiskio–Sikorskio sutartis), iš Sovietų Sąjungos kalėjimų ir lagerių buvo išleista tūkstančiai lenkų. Tik 1944 m. galutinai paaiškėjo, kad Sovietų Sąjunga siekia aneksuoti prieškariškes Lenkijos rytines žemes ir kompensuoti jas Vokietijos žemėmis. Kita vertus, nacių okupacinė valdžia lenkų tautą laikė politiškai nepatikima ir rasiškai mažai vertinga, todėl lenkų atžvilgiu vykdė žiaurią priespaudą ir teroro politiką. Suprantama, jog lenkų pagrindžiui nacių okupacija atrodė pavojingesnė negu sovietų įsiveržimas į Lenkiją. Armija krajoje buvo linkusi kartu su Raudonąja armija kovoti prieš *vermachtą*, o lietuvių rezistencija neatmetė galimybės kartu su *vermachtu* gintis nuo sovietų invazijos, jeigu Trečiasis reichas pripažintų lietuviams teisę atkurti savo valstybę. Ir lietuvių, ir lenkų rezistentų viltys skaudžiai žlugo. Sovietai nepripažino Armijos krajos sąjungininke ir jos atžvilgiu užimtose Lenkijos žė-

mėse vykdė nuginklavimo ir teroro politiką. Pokario metais Lenkijoje buvo įvestas komunistinis režimas ir Lenkija ilgiems dešimtmečiams tapo Sovietų Sąjungos satelite.

Nepasiteisino ir lietuvių rezistencijos viltys. Net ir pralaiminti karą Vokietija nepakeitė savo politikos okupuotuose Rytų Europos kraštuose ir nesirengė pripažinti Lietuvos nepriklausomybę. Lietuvai netgi nebuvo leista gintis nuo sovietų invazijos. Sėkmingai pradėta kurti Lietuvos vietinė rinktinė buvo sužlugdyta ir persekiojama. Anglosaksų valstybės (JAV ir Didžioji Britanija) nesiryžo prieštarauti Stalinui ir susitaikė su Baltijos šalių pakartotine aneksija.

Taigi Vilniaus problema ir taktikos skirtumai sutrukdė lietuvių ir lenkų pagrindams suartėti ir bendradarbiauti nacių okupacijos metais. 1943 m. antroje pusėje lenkų partizanai labai suaktyvino kovą su lietuviška administracija ir policija Vilniaus krašte. Tai dar labiau sustiprino tarpusavio nepasitikėjimą ir įtampą. Lietuvių pagrindis AK partizanų veiksmus laikė mėginimu įsitvirtinti Vilniaus krašte ir siekimu vėl prijungti šį kraštą prie Lenkijos. Tuo metu lietuvių pagrindis dar nebuvo sukūręs savo ginkluotų būrių ir negalėjo pradėti ginkluotos kovos su AK daliniais. Taigi kilti ginkluotam konfliktui tarp lietuvių ir lenkų pagrindų nebuvo galimybių.

Nuorodos

¹ Lietuvos klausimo apžvalga dabartiniu momentu. 1942 m. rugsėjis, Archiwum Akt Nowych (AAN), Sygn. 202/III–201, s. 30–32.

Sovietams 1944 m. okupavus Lietuvą, atsirado prielaidos lietuvių ir lenkų pagrindui bendradarbiauti. Sovietų valdžia Rytų Lietuvoje į vietinius valdžios organus paskyrė daugiausia slavų kilmės žmones. Lietuvių tarnautojų provincijoje beveik nebeliko, taigi nebebuvo sąlygų lietuvių ir lenkų priešpriešai ir trinčiai. NKVD–NKGB iš karto ėmėsi žiaurių represijų prieš lenkų ir lietuvių rezistentus. Tai skatino lietuvius ir lenkus mišriuose rajonuose vieningai veikti prieš sovietinius okupantus ir sovietų valdžios aktyvistus. 1944–1945 m. buvo užfiksuota keletas lietuvių ir lenkų bendradarbiavimo faktų, tačiau tai buvo pavieniai ir vietinės reikšmės įvykiai. Sovietų represiniai organai iki 1945 m. pabaigos faktiškai sunaikino lenkų ginkluotą pasipriešinimą Lietuvoje ir lietuvių rezistencija liko „vienų viena“. Dalis lenkų vyrų įstojo į lietuvių partizanų būrius. Vis dėlto palankios bendro antisovietinio pasipriešinimo aplinkybės nebuvo išnaudotos.

Apibendrinant galima pasakyti, kad Antrojo pasaulinio karo metais lietuvių ir lenkų pasipriešinimo judėjimų skirtumai ir prieštaravimai buvo stipresni negu panašumai ir bendri interesai. Išorinė agresyvių kaimynų grėsmė neužgožė dar XIX a. pabaigoje atsiradusio dviejų tautų interesų konflikto ir tarpusavio nepasitikėjimo.

² Lietuvių tautinio sąjūdžio atsiradimas, *ibid.*, Sygn. 202/III–203, s. 290.